

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2010 metai

1

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2011

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2010

1

Vilnius 2011

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2010

1

Vilnius 2011

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2011
© Straipsnių autoriai, 2011

ATSIMINIMAI

BRONISLOVAS GENZELIS

IŠĖJIMAS Į VIEŠUMĄ ARBA BAIMĖS SINDROMO ĮVEIKIMAS

Tauta, nežinanti savo istorijos, – tarsi augalas su pakirstomis šaknimis. Todėl įvairaus plauko okupaciniai režimai stengėsi iš tautos atminties ištrinti jos praeitį, ypač susijusią su anksčiau turėtu valstybingumu, arba pateikti savo istorijos versiją.

Šiuo atveju man rūpi pažvelgti, kas nulėmė Lietuvos valstybės atkūrimą 1990 metais. Ginkluota partizanų kova buvo pralaimėta. Tapo akivaizdu, kad tokiu būdu nieko nepasieksi, ir jos atsisakyta. Paskutiniaisiais imperijos egzistavimo metais nepriklausomybę atgauti buvo siekiama trimis būdais: a) konspiraciniu: tam tikros grupės leido atsišaukimus, kėlė vėliavą, leido pagrindinius leidinius ir juos platino tarp artimųjų); b) viešu: nepaisydami gresiančių pavojų, bandė viešai veikti ir c) laviravimo: balansavo ant legalumo ir nelegalumo ribų: išnaudojo visus veikiančius įstatymus, ieškojo jų silpnų vietų ir taip saugojo kultūrinės vertybes bei istorinę atmintį. Dažnai šie būdai buvo tarpusavyje susipynę. Deja, kol kas ne viskas aišku ir aptarta. Dėl to ir kilo noras dar kartą prabilti apie dalykus, kuriuos žinau. Į išsamumą nepretenduoju.

Iš TV ekranų, per radiją ir spaudoje vis dažniau ir dažniau skelbiama nuomonė, kad nepriklausomybės atgavimas buvo spontaniškas veiksmas, jo Lietuvoje niekas nelaukė. Tie, kurie drebėjo iš baimės vos išgirdę žodį „nepriklausomybė“, kurie jos skelbėjus tuomet vadino neatsakingais avantiūristais, tie, kurie „stovėjo kitoje barikadų pusėje“, šiandien liaupsinami ir netgi vadinami *nepriklausomybės šaukliais*, o Antanas Terleckas, Nijolė Sadūnaitė, Alfonsas Svarinskas, Liudvikas Simutis, Viktoras Petkus, Vytautas Skuodis pravardžiuojami rėksniais ir ramybės drumstėjais. Tik Vytautas Bogušis išvengė šio epiteto.

Likimas lėmė man pažinti šias asmenybes. Keliau klausimą, ar būtų buvę įmanoma atgauti nepriklausomybę be jų veiklos?

A. Terleckas ir V. Petkus ryškiausiai atstovauja tiems, kurie nepaisydami pavojų bandė veikti viešai. Pirmą kartą apie tai glaustai rašiau „Lietuvos žiniuose“¹. Bet laikraštis lieka laikraščiu, jame dėl apimties visko neišsakysi, todėl nutariau dar kartą apie tai prabilti išsamiau.

Kertine figūra pasirinkau Antaną Terlecką. Šį mano pasirinkimą nulėmė tai, kad jį geriausiai pažinojau, esu susipažinęs su jo kūryba. Į mano rankas patekdavo A. Terlecko leidiniai (žinojau, kieno tai darbas) ir „Perspektyvos“ (kas jas leido, tada nežinojau, tik atgavus nepriklausomybę išaiškėjo, kad tai mano aplinkai artimi žmonės²). Šiame rašinyje tą laiką noriu aptarti tik man žinomą kampu – kalbėti apie disidentų *išėjimą į viešumą* ir trumpai apibūdinti man žinomus būsimųjų Sąjūdžio veikėjų kontaktus su jais (Sąjūdis gimė ne plyname lauke).

Pirmą kartą Antano Terlecko vardą išgirdau 1966 m. rudenį, kai Vilniaus pedagoginio instituto dėstytojas Algirdas Rakūnas gynėsi istorijos mokslų kandidato disertaciją (kaip tada buvo tai vadinama) – „Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją Tarybų Lietuvos teritorijoje (1941–1945 m.)“. Gynimas Vilniaus universitete vyko įprasta vaga. Disertantas triuškino „buržuazinius nacionalistus, hitlerininkų tarnus“. Pasisakė oficialūs oponentai. Po jų Mokslinių laipsnių teikimo tarybos pirmininkas prof. K. Navickas paklausė, ar dar kas nors iš dalyvių norėtų pasisakyti.

Dažniausiai tokių atsirasdavo, nors gynimo laikas buvo ribotas. Tądien buvo numatyta dar viena disertacija. Pakilo A. Terleckas, prisistatė: „Esu ekonomistas, neakivaizdžiai studijuju istoriją“. Jam leido kalbėti. Ir staiga A. Terleckas suardė nusistovėjusį ritualą: jis pasakė apie disertaciją tiesą – ji nieko verta. Tiems laikams neįprasta drąsa trečiakursis neakivaizdininkas A. Terleckas pribloškė auditoriją. Deramą atkirtį jam duoti buvo priverstas pats Istorijos instituto direktorius – tikrasis mokslų akademijos narys prof. J. Žiugžda, kuris mėgino aiškinti: „95 procentai lietuvių buvo už tarybų valdžią, už liaudį, tai įrodė 1940 m. Liaudies seimo rinkimai. Atskalūnai ir išdavikai – tuose likusiuose 5 procentuose“. Visą tos dienos įvykių dramatiškumą, ko gero, įmanoma pavaizduoti nebent filme; aprašymai užimtų daug vietos ir nebūtų tokie įtikinami.

Už tą pasisakymą A. Terleckas liko nenubaustas, bet tie, kuriems reikėjo, jį užfiksavo ir įsidėmėjo. Po kurio laiko sužinojau, kad A. Terleckas jau buvo teistas – 1958 m. už antitarybinę veiklą 11 asmenų byloje gavo ketverius metus, atbuvo trejus. Kalėjo Taišeto lageriuose, Irkutsko srityje. Grįžęs 1960 m. pabaigoje įsidarbino „Puntuko“ eksperimentinėje gamykloje ekonomistu.

Po tos disertacijos nuolat ką nors išgirdavau apie A. Terlecką. Žinojau, kad 1967 m. jis perėjo dirbti į visuomeninio maitinimo sistemą (Vilniaus miesto valgyklų

¹ B. G e n z e l i s, Išėjimas į viešumą, *Lietuvos žinios*, 2010 m. rugpjūčio 11 d.

² V. K l u m b y s, Pogrindžio leidinys „Perspektyvos“ (1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 179–208.

trestą). Iš pradžių tapo Valakampiuose veikusios valgyklos „Gulbė“ vedėju, vėliau ėjo kitas pareigas. 1973 m. gegužės 23 d. suimtas ir apkaltintas dėl prekių trūkumo. Panašiu metu Kaune buvo suimti Vidmantas Povilionis, Šarūnas Žukauskas ir kiti.

Sovietų Sąjungoje kitaminčiai vis dažniau buvo uždaromi į psichiatrines ligonines arba jiems keltos kriminalinės bylos. Tokia kriminalinė byla sukurpta ir A. Terleckui.

Tada ne tik aš įsidėmėjau A. Terlecko pavardę³ – šio žmogaus juodinimas tapo tuometinės politikos reikalu. Žūtbut norėdami jį padaryti paprastu vagišiumi ideologai nėrėsi iš kailio. Spaudoje vienas po kito pasirodė pranešimai apie atskleistą nusikaltimą, išsamesni straipsniai. Tačiau jų poveikis buvo ne visai toks, kokio tikėtasi. Didesnio susidomėjimo tas KGB sukeltas triukšmelis vis dėlto nesukėlė.

Nepralenkiamas yra P. Rimkevičiaus (nežinau – tikra pavardė ar slapyvardis) straipsnis „Komjaunimo tiesoje“⁴. Autorius nežinia kodėl visų pirma apkaltino 1956–1957 m. Lietuvos valstybinio banko vadovus politiniu trumparegiškumu, pateikė ištraukų iš anuomet jų pasirašytų charakteristikų, kai 28 metų A. Terleckas buvo skiriamas į atsakingas pareigas (netgi tapo Valstybinio banko Vilniaus miesto kontoros valdytojo pavaduotoju): „A. Terleckas užsirekomendavo kaip rimtas ir sąžiningas darbuotojas, trokštąs išmokti savo darbą. Drausmingas, aktyviai dalyvauja visuomeniniame gyvenime. Kaip augas darbuotojas jis vertas paaugštinimo.“

Ar tai ne tų vadovų įžūlumas? Bet kai kurie iš jų 1974 m. jau buvo mirę, daugelis kitų banke nebedirbo. Straipsnio autorius graudino skaitytojus, pasakodamas, kaip išėję iš kalinimo vietos nacionalistai kadaise dainavo antitarybines dainas, cituoja vos ne dešimties metų senumo publikaciją (iš jos apskritai neaišku, ar A. Terleckas dalyvavo toje kompanijoje, ar ne – mestas kaltinimas, ir tiek). Pabaigoje P. Rimkevičius jau tiesiogiai apkaltina vagystėmis iš Vilniaus mokyklinės bazinės valgyklos Nr. 1, išvardija gana įspūdingus vien per pusmetį pavogtų produktų kiekius ir apgailėstauja, kad už tai skirta tokia maža bausmė. „Netrukus Terleckas išeis į laisvę – kalinimo laikas – tik vieneri metai griežto izoliavimo nuo visuomenės. Kas nors jį tikriausiai sutiks. Nežinome, kas – buvęs kapucinas, hitlerinis kareiva ar šiaip padugnės... Galimas dalykas, juo kas nors patikės. Ką gi norintieji – tikėkite. Tik saugokite kišenės. Puodus – irgi.“

³ Apie A. Terlecką daug išgirdavau iš savo žmonos vyresniosios sesers dukters Laimos Gudėnaitės. Ji sėdėjo viename suole su A. Terlecko dukra Vilija. Vėliau abi studijavo Vilniaus universiteto Filologijos fakultete. Joms skaičiau Visuotinės filosofijos istorijos kursą. Jos buvo geriausias draugės iki Laimos mirties (ji mirė sulaukusi vos penkiasdešimties – nepriklausomoje Lietuvoje dirbo krašto apsaugos sistemoje).

Laimos tėvai turėjo kolektyvinį sodą, kuriame dažnai lankydavausi. Tad tai, kas vyko A. Terlecko šeimoje, man buvo šiek tiek žinoma. Sąjūdžio laikais 1988–1989 m. kartais reikėdavo skubiai susitikti: Antanas perduodavo žinutę dukrai, ši Laimai, pastaroji man, o jeigu aš kviesdavau susitikti, perduodavau Laimai: tam tikra prasme laikėmės konspiracijos. Susitikimo vietą parinkdavau Antanas.

⁴ P. R i m k e v i č i u s, Dergštai, *Komjaunimo tiesa*, 1974 m. kovo 30 d. (kiek pažįstu tuometinius šio laikraščio vadovus, neišvairiauoju, kad toks straipsnis galėtų pasirodyti jų iniciatyva).

Bet išėjęs iš kalėjimo A. Terleckas nepabūgo ir netgi dar labiau suintensyvino savo veiklą.

Ir vėliau A. Terleckui teko sugrįžti į kalėjimus. Tai tęsėsi beveik iki pat 1988 m. Jis buvo įsitikinęs, kad režimą galima įveikti tik viešumu. Tai įrodė savo gyvenimo pavyzdžiu. Šis metodas tapo pavojingiausias imperijai, ypač Sovietų Sąjungai stengiantis užmegzti glaudesnius ekonominius ryšius su Vakarų pasauliu bei pasirašant įvairias sutartis ir deklaracijas.

1975 m. liepos 31 d. Helsinkyje L. Brežnevas Sovietų Sąjungos vardu pasirašė Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių užtikrinimo deklaraciją. Helsinkio susitarimas buvo dviprasmiškas. Viskas priklausė nuo to, kur bus sudėti akcentai: Tarybų Sąjungai buvo svarbus sienų, susiklosčiusių po Antrojo pasaulinio karo, išsaugojimas, kitiems – žmogaus teisės.

Į antrąją deklaracijos reikalavimą atkreipė dėmesį Sovietų Sąjungos disidentai. Netrukus Maskvos disidentams kilo idėja viešai įsteigti Maskvoje grupę, kuri stebėtų, kaip vykdomi Helsinkyje prisiimti išpareigojimai. Kiek vėliau tokios grupės pradėjo veikti Ukrainoje, po to Lietuvoje ir Gruzijoje. Lietuvos Helsinkio grupė susikūrė 1976 m. Viktoro Petkaus iniciatyva. Ji fiksavo žmogaus teisių pažeidimus Lietuvoje ir savo pastebėjimais dalijosi su žmogaus teisių gynimo organizacijomis Sovietų Sąjungoje ir užsienyje. Informacija patekdavo į užsienio žiniasklaidą, Lietuvos gyventojai ją galėdavo išgirsti iš Vakarų radijo transliacijų.

1978 m. kunigai Jonas Kauneckas, Alfonsas Svarinskas, Sigitas Tamkevičius, Vincas Vėlavičius ir Juozas Zdebskis viešai įkūrė Tikinčiųjų teisių gynimo komitetą. Jie taip pat stengėsi viešai reikšti savo nuomonę vienu ar kitu klausimu. Plačiai Vakarų radijo bangomis skambėjo Nijolės Sadūnaitės ir kitų disidentų balsas. Kaip matome, režimo kritikai prisistatydavo tikromis savo pavardėmis. Tai ne vienas ir tas pats, kaip slapta iškabinti vėliavą ar išplatinti kokį atsišaukimą. Apie iškabintą trispalvę ar atsišaukimą kagėbistai viešai neskelbė (kažką kažkas girdėjo, ir tiek). Dabar nuslėpti buvo neįmanoma. Vieša veikla įrodė, kad galima įveikti baime, žmonės drąsėjo. Spaudoje ir viešuose renginiuose imta disidentus koneveikti. Žmonės įsidėmėdavo jų pavardes. Ne vienam parūpo pačiam išgirsti, ką jie kalba, tokie ėmė klausytis užsienio radijo stočių. Paradoksalu, bet faktiškai kagėbistai prisidėjo prie informacijos skleidimo. Žmonės pamatė, kad Lietuvoje yra gebančių viešai išsakyti savo nuomonę, nors režimas juos ir terorizuoja.

1978 m. A. Terleckas su keliais bendraminčiais įkūrė pagrindinę Lietuvos laisvės lygą: Lyga paskelbė pagrindiniu savo tikslu laikanti Lietuvos valstybingumo atkūrimą. Ji leido savo spaudą. Joje buvo paskelbta, kad Lyga neveda savo narių apskaitos, todėl kiekvienas Lietuvos pilietis gali laikyti save tos organizacijos nariu ir kurti jos padalinius. Taip daryti vertė partizaninio karo patirtis: bet kokių protokolų kaupimas ar savo

narių sąrašų sudarymas gali tapti didžiausiu laimikiu kagėbistams (partizaninės kovos metu dėl aptiktų archyvų daug kovotojų atsidūrė GULAG'e). Be to, ir saugumiečių samdomi provokatoriai, vykdydami savo šeiminkų užduotis, iš naivuolių kurdavo įvairius sąrašus, kad taip išnaudytų potencialius priešus. Pats tokios organizacijos buvimo faktas kėlė nerimą saugumiečius. Jie negalėjo atsiskaityti savo šefams Maskvoje, ką nuveikė bandydami išaiškinti tos organizacijos narius.

1979 m. išplatinta *45 pabaltijiečių chartija*, kurioje pasakyta, kad Lietuvos, Latvijos ir Estijos aneksija įvykdyta po Molotovo–Ribentropo sandėrio. Tai neigė mitą apie savanorišką Baltijos valstybių įsijungimą į SSRS, todėl chartija ragino nutraukti šių šalių okupaciją. Chartiją savo tikromis pavardėmis pasirašė 45 asmenys – jau vien dėl amžiaus jų negalima buvo įtarti ryšiais su naciais. Tai buvo efektyvu: *45 pabaltijiečių chartija* tapo įvairių tarptautinių organizacijų svarstymo objektu: 1983 m. sausio 13 d. Europos Parlamentas priėmė rezoliuciją dėl padėties Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje – pirmą kartą per visą okupacijos laikotarpį šis klausimas svarstytas autoritetingame tarptautiniame forume.

1979 m. spalio 30 d. A. Terleckas buvo nuteistas 3 metams lagerio ir 5 metams tremties.

Lietuvos Helsinkio grupė, Tikinčiųjų teisių gynimo komitetas ir Lietuvos laisvės lyga skyrėsi savo tikslais: dvi pirmosios akcentavo žmogaus teises, o A. Terlecko vadovaujama Lyga – Lietuvos valstybingumo atkūrimą. Skirtumai aiškiai matyti iš pogrindžio spaudos: ir „Laisvės šauklys“, ir „Perspektyvos“ akcentavo Lietuvos nepriklausomybės atgavimo problemas, o kiti – žmogaus, visų pirma tikinčiųjų, teises, jie nekalbėjo apie valstybės nepriklausomybę. Taip atsirado takoskyra tarp Lietuvos Helsinkio grupės, Tikinčiųjų teisių gynimo komiteto ir A. Terlecko vadovaujamos Laisvės lygos: pirmieji siekė veikti SSRS įstatymų ribose, pabrėždami, kad nesilaikoma veikiančių įstatymų, Helsinkio deklaracijos, tai įrodinėjo konkrečiais pavyzdžiais, o Laisvės lyga teigė, kad Lietuva yra okupuota, todėl įstatymai Lietuvoje neturi galios, svarbiausias tikslas – nepriklausomybės atgavimas, okupacinės kariuomenės išvedimas. Šiomis nuostatomis Laisvės lyga vadovavosi iki pat galutinio Lietuvos valstybingumo įtvirtinimo.

1987 m. pradžioje sugrįžęs iš tremties Magadano srityje, A. Terleckas tęsė savo veiklą. Dabar jis bandė išnaudoti visas legalias priemones, nes jos sulaukdavo didesnio žmonių dėmesio. Laisvės lyga tęsė veiklą legaliai.

1987 m. rugpjūčio 23 d. A. Terlecko vadovaujama Laisvės lyga Vilniuje prie Adomo Mickevičiaus paminklo organizavo mitingą gėdingam Molotovo–Ribentropo suokalbiui paminėti. Nors būta draudimų ir grasinimų, mitingas įvyko. Šio fakto jau negalima buvo nutylėti. Informacija smelkėsi į visus Lietuvos kampelius. Ją išgirdo ir bejausmiai Vakarai. Prieš organizatorius griebtasi sankcijų, bet jos neprilygo

ankstesnėms. Žmonės pajuto, kad galima protestuoti. Jau nebegalima buvo teigti, kad Lietuvoje visi patenkinti esamybe. Kalbos apie mitingą prie Adomo Mickevičiaus paminklo netilo iki vėlyvo rudens.

Tų metų lapkričio 26 d. klubas *Istorija ir kultūra* Mokslų akademijos salėje organizavo diskusiją „Istorinė tiesa“. Salėje buvo keli šimtai vilniečių, daugelis būsimų Sąjūdžio lyderių. Buvo kalbama apie mūsų istorijos mokslų būklę, istorinių faktų klasifikaciją. Diskusiją vedžiau drauge su rašytoju Vytautu Bubniu. Žodžio paprašė „ekonomistas A. Terleckas“. Suteikiau žodį pabrėždamas: „Žodis draugui Terleckui“.

Jis išdėstė savo požiūrį į artėjančią Vasario 16-osios sukaktį: suomiai švenčia savo nepriklausomybės atgavimą gruodžio 6 dieną, lenkai lapkričio 11 dieną, kodėl gi mes negalime švęsti Vasario 16-osios? „Švęs Lietuva vasario 16-ąją ar ne, priklausys ne nuo Terlecko, Bogušio bei Sadūnaitės, bet nuo KGB pulkininko Česnavičiaus...“ Į tribūną įsiveržė jaunas istorikas Alfredas Bumblauskas. Jis išvadino A. Terlecką provokatorium, o pirmininkaujančius „neatsakingais asmenimis“. Salėje kilo sumaištis. Į tribūną dar sykį pakilo akademikas Juozas Jurginis. Jis paaiškino, kad civilizuotoje visuomenėje kiekvienas žmogus turi teisę turėti savo nuomonę. Net jeigu ji ir neteisinga, jis nebūtinai yra provokatorius. Šis momentas lėmė ryškų posūkį klubo veikloje: jo dalyviai ėmė drąsiau kalbėti apie Lietuvos problemas.

1988 m. birželį susiformavo Sąjūdis. Jo iniciatyvinė grupė birželio 24 d. pakviėtė TSKP XIX konferencijos delegatus dabartinėje Katedros aikštėje (tada Gedimino) susitikti su vilniečiais. LKP CK atsidūrė dviprasmiškoje padėtyje: M. Gorbačiovas reikalavo viešai diskutuoti, susitikinėti su žmonėmis, o čia bijoma, vadinasi, laužomi M. Gorbačiovo nurodymai.

LKP CK jautė savo bejėgiškumą. Oficialaus leidimo iki paskutinės minutės mitingui nedavė, tačiau nepaskelbė ir draudimo. Aikštėje rinkosi tūkstančiai vilniečių. Nežinota, ar kas iš delegatų atvyks, ar ne. Pagaliau keli pasirodė. O prie tribūnos A. Terleckas su trispalve⁵. Atvykėliai susigūžė. Nežinojo, kaip elgtis. Pasirodyti bailiaus nesinorėjo, bet baisu Maskvos. LKP CK veikėjai suvokė: jeigu dabar nesureaguos, artimiausiu laiku vėliavos suplevėsuos visur.

Po trumpų derybų su Romualdu Ozolu Antanas Terleckas nuleido vėliavą, bet kai delegatai pakilo į tribūną, vėl iškėlė. Aikštėje pasirodė ir daugiau trispalvių aukščiausių marionetinių Lietuvos pareigūnų panosėje. Iki tol už vėliavos iškėlimą buvo baudžiama. Dabar niekas nenukentėjo. Žmonės drąsėjo ir labiau pasitikėjo savo galia. Duotas impulsas veikė.

Apie tikrą ir tariamą A. Terlecko veiklą Lietuvoje ėmė sklisti įvairūs pasakojimai, net anekdotai. Prisimenu tokį pasakojimą, be abejo, tautosakinį, paskleistą, ko

⁵ Pirmą sykį viešai trispalvę iškėlė buvęs partizanas Leonas Laurinskas 1988 m. birželio 14 d. Lietuvos laisvės lygos surengtame mitinge Gedimino aikštėje.

gero, A. Terlecko draugų. Neva 1988 m. liepos 12 d. A. Terleckas paprašė leidimo padėti prie V. Lenino paminklo padėkos vainiką su užrašu: „Pirmajam rusui, pripažinusiam Lietuvos nepriklausomybę“. Atsisakymas duoti leidimą padėti vainiką prie V. Lenino paminklo galėjo būti interpretuojamas kaip negirdėtas Lietuvos valdžios įžūlumas: ji skatino visomis progomis reikšti pagarbą V. Leninui, o dabar kažkodėl draudžia. Būtent iš šio pasakojimo daugelis ir sužinojo, kad bolševikinė Rusija viena iš pirmųjų buvo priversta pasveikinti nepriklausomos Lietuvos gimimą (taigi Lietuvą pripažino ne kokie imperialistai, o pats V. Leninas). A. Terlecko vardas skambėjo vis garsiau ir garsiau.

Tauta ne dienom, o valandom budo. Trys Mokslų akademijos fizikai – sąjūdininkai Artūras Greičius, Šarūnas Talandis ir Rimas Astrauskas 1988 m. liepos 20-ąją – rugpjūčio 2-ąją su trispalvėmis organizavo dviračių žygį „Lietuva – mano namai“. Žmonės negalėjo atsistebėti reginiu, būriavosi miestuose, miesteliuose ir šiaip pakelėse. Net atominės elektrinės gyvenvietėje, tuomet vadintoje Sniečkumi, kuriame gyveno beveik vien rusakalbiai, nieko neatsitiko rugsėjį išvydus trispalvę. Daugelis pirmą kartą sužinojo, kad tai nepriklausomos Lietuvos vėliava. Jų neišgąsdino ir atvykęs A. Terleckas. Po dviratininkų žygio su trispalvėmis per Lietuvą ir žmonių reakcijos į jas valdžiai nieko kito nebeliko, kaip susitaikyti su trispalve – Lietuvos valstybingumo simboliu.

Praėjus metams nuo mitingo prie Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje Vingio parke įvyko grandiozinis mitingas Molotovo–Ribentropo suokalbiui pažymėti, šį kartą jį rengė Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio iniciatyvinė grupė. Leidimas buvo gautas. Dalyvavo net keli valdžios pareigūnai, net tie, kurie prieš metus smerkė Laisvės lygos organizuotą mitingą.

1939 m. rugsėjo 28 d. buvo pasirašyti papildomi slapti protokolai prie 1939 m. rugpjūčio 23 d. Draugystės ir sienų sutarties tarp nacistinės Vokietijos ir Sovietų Sąjungos. Būtent jie nulėmė, kad Lietuva būtų perduota Sovietų Sąjungos įtakos sferai. A. Terlecko vadovauja Laisvės lyga nusprendė ir šiai daliai pažymėti surengti mitingą. Valdžia nedavė sutikimo. Sąjūdžio vadovybė taktiniais sumetimais mitingo viešai nerėmė, bet ir neatsiribojo. Kaip vėliau pasirodė, tokia taktika pasiteisino (ji leido Sąjūdžiui atlikti tarpininko vaidmenį).

Rugsėjo 28-tą Gedimino aikštėje ir jos prieigose rinkosi tūkstančiai žmonių. Lietuvos marionetės nusprendė jėga juos išvaikyti. Ta diena į Lietuvos istoriją įėjo kaip „Bananų balius“. Panaudota jėga sulaukė iki tol neregėto žmonių pasipiktinimo, nors valdantieji ir toliau mėgino demonstruoti savo galią. Lietuvoje susidarė kritinė situacija. Ji ne juokais išgąsdino ir Maskvos viršūnes, nes mitingas išvaikytas be jos leidimo ir aiškių motyvų.

Glaistyti padėties į Vilnių atvyko Maskvos emisarai. Jie susitikinėjo ir su Sąjūdžio veikėjais, svarstė, kaip išbristi iš susidariusios padėties. Buvo aišku, kad būtina pakeisti atsakingus už panaudotą jėgą veikėjus. Inicijatyvinės grupės narių nuomonė buvo vieninga – būtina atstatydinti LKP CK pirmąjį sekretorių Rimgaudą Songailą kaip pagrindinį susidorojimo iniciatorių. Maskvos emisarai pritarė, bet viešumo politikos sąlygomis Maskva pati savo valia jau negalėjo kapoti respublikų vadovų galvų: reikia vietinių pasiūlymų (tai buvo jau visai nauja). Jų nuomone, pasiūlymai atleisti pareigūnus turi eiti iš Sąjūdžio komunistų. Paprašė Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio iniciatyvinės grupės paramos, kvietė nepasiduoti ekstremistų iš Lygos įtakon. Žinoma, susitikimo su maskviečiais dalyviai teigė nepasiduosią. Formavosi aiškios žaidimo su Lyga taisyklės. Šį klausimą reikėtų aptarti atskirai, bet tai kita tema.

1988 m. spalio 4 d. turėjo įvykti LKP CK plenumas. Maskvos nurodymu į jį buvo kviečiami LPS iniciatyvinės grupės komunistai, o keliems, kuriuos parinks patys sąjūdininkai, bus leista pasisakyti ir išdėstyti savo poziciją dėl rugsėjo 28 d. įvykių. Plenumo išvakarėse iki išnaktų posėdžiavo Sąjūdžio iniciatyvinė grupė, gausiai dalyvaujant vilniečiams. Svarstyta, kas turėtų viešai pareikalauti R. Songailos atsistatydinimo. Savanorių buvo ne tiek jau daug, nes buvo aišku: jeigu R. Songailai pavyktų išsilaukyti, pasiūlymo autorius skaudžiai nukentėtų. Po ilgų diskusijų sutikau šią misiją atlikti. Plenumui vadovavę CK šulai žinojo, apie ką kalbėsiu, nenorėjo suteikti man žodžio. Šioje situacijoje padėjo A. Terleckas.

A. Terlecko raginami prie LKP CK pastato susirinko keli šimtai vilniečių. Lygos vadovas pareiškė, kad iš pastato neleis išeiti nė vienam funkcionieriui, kol man nebus leista kalbėti. Visi žinojo, kad A. Terleckas nejuokauja. Jėga išvaikyti apsupties dalyvių jau buvo neįmanoma. Buvo aišku, kuo baigtųsi tokio įsakymo davėjams. Juo labiau, kad ir TSKP CK atstovas pritarė, kad kalbėčiau. Ir man buvo suteiktas žodis. Sužinoję tai A. Terleckas ir minia mane pasveikino ir taikiai išsiskirstė.

Santykiai tarp Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio ir Lietuvos laisvės lygos klostėsi subtiliai. Formalaus susitarimo nebuvo. Keičiantis nuomonėmis glaudžiausius santykius su Lyga palaikė Artūras Skučas. Su A. Terlecku tekdavo susitikti ir man. Kartą tokiame pokalbyje besniegę 1988 m. žiemą dalyvavo Aloyzas Sakalas. Faktiškai vyko pasiskirstymas vaidmenimis.

Pagrindinis Laisvės lygos reikalavimas buvo okupacinio režimo likvidavimas, nepriklausomos valstybės atkūrimas. Šitokia pozicija buvo naudinga Sąjūdžiui (leido jam manevruoti). Dėl savo reikalavimų A. Terleckas pelnė kraštutinio radikalo vardą. Išpuoliai prieš Lietuvos Helsinkio grupę ir Tikinčiųjų teisių gynimo komitetą susilpnėjo. Minėtos organizacijos kalbėjo apie žmogaus teises, Sąjūdžio veikėjai – apie būtinybę demokratizuoti šalies valdymą. Maskva to nebijojo, o Laisvės lygos reikalavimai kėlė jai siaubą. Faktiškai Lyga rengė dirvą kovai už Lietuvos nepriklausomybę. Pats

A. Terleckas mėgdavo sakyti: „Aš esu berniukas mušimui“. Maskva toleravo Sąjūdį, kol šis viešai paskelbė, kad sieks Lietuvos valstybingumo atkūrimo.

Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio vadovybės elgesio motyvas buvo toks: niekada nereikia sakyti to, kam dar neatėjo laikas. Negaliu pasakyti, ar Sąjūdis nepriklausomybės link evoliucionavo, ar laikėsi anksčiau įvardyto principo. Galiu kalbėti tik apie save ir man artimus žmones. Taip, Juozas Bulavas, Marcelijus Martinaitis, Romualdas Ozolas, Ingė Lukšaitė, Meilė Lukšienė visada tikėjo, kad mūsų valstybė taps nepriklausoma, kad reikia nepraleisti istorijos suteikto šanso. Kad ir aš taip galvojau, gali patvirtinti ne vienas disidentas, tarp jų Antanas Terleckas.

Tuo metu suartėjau su Viktoru Petkumi. Kai jo iniciatyva buvo įkurta Lietuvos žmogaus teisių asociacija, V. Petkus pasiūlė man būti šios organizacijos steigimo iniciatyvinės grupės nariu. Tapau asociacijos signataru⁶, jos narys esu iki šiol. Apie Helsinkio grupę buvau nemažai girdėjęs, bet anksčiau su V. Petkumi asmeniškai nebuvau pažįstamas, nors mūsų keliai ir susikirsdavo. Vėliau V. Petkus papasakojo, jog lankėsi viešose mano paskaitose.

Sąjūdžio pergalė SSRS liaudies deputatų rinkimuose atvėrė kelią į nepriklausomybę. Reikėjo pademonstruoti okupantams tautos susitelkimą. Tai suprato pagrindinės Lietuvos politinės jėgos: negalima leisti būti Maskvos skaldomiems. Šis siekinys patvirtintas 1989 m. rugpjūčio 6 d. Gotlando saloje (Švedija) pasirašytame komunikate. Jame pasakyta: „Visų pasaulio lietuvių tikslas yra nepriklausomos Lietuvos atkūrimas.“ Jį pasirašė ir A. Terleckas.

Pateikiau tik kelis epizodus iš A. Terlecko veiklos. Taip manau pasitarnauti istoriniam teisingumui. A. Terleckas, V. Petkus ir jų bendraminčiai anksčiau negu kiti suprato, kad vien pagrindine veikla nedaug ką pasieksi. Reikia veikti viešai. Ir viešumas išjudino Lietuvą. Veikla po nepriklausomybės atgavimo – kita tema ir kitos problemos, todėl jų savo rašinyje ir neaptarsiu.

Dabar oficialūs Lietuvos sluoksniai siekia perrašyti istoriją. Jeigu ir toliau tuo keliu bus einama, turėsime paminklus A. Sniečkui, o visi tie, kurie stovėjo prie Lietuvos valstybingumo atstatymo ištakų, bus vėl tituluojami avantiūristais, kaip tai bandyta daryti Sąjūdžiui įgaunant pagreitį. Negi pavyks įtikinti tautą, kad nepriklausomybę iškovojo asmenys, baimingai stebėję disidentų, vėliau sąjūdininkų veiksmus?

Skirčiau tris aprašytos veiklos etapus: A. Terlecko pasisakymas Vilniaus universitete 1966 m. rudenį disertacijos gynimo metu; Helsinkio grupės, Tikinčiųjų teisių gynimo komiteto pareiškimai; *45 pabaltijiečių chartija* 1976–1979 m. ir pagaliau trečias – mitingas prie Adomo Mickevičiaus paminklo 1987 m. rugpjūčio 23 d.

⁶ *Lietuva ir žmogaus teisės. I knyga – dokumentų ir straipsnių rinkinys*, Vilnius, 2008, p. 37.

Kai baimė dėstyti savo mintis išblėso, susiformavo trys judėjimų kryptys, siekiančios demokratizuoti imperiją, atgauti nepriklausomybę. Būtų naivu kalbėti apie kokį nors koordinavimą, nors asmeninių kontaktų būta. Kiek žinau, su V. Petkumi bendravo M. Martinaitis ir kai kurie kiti man artimi žmonės, bet nesu įpareigotas už juos kalbėti. Iki 1988 m. nebuvo jokio vieningo koordinacinio centro ir nežinau, ar būta pastangų tokių sukurti. Manau, kad kiekviena politinė jėga veikė pagal savo išgales ir paliko gilius pėdsakus Lietuvos istorijoje.

XX a. paskutiniiais dešimtmečiais imperija mirtinai sirgo. Be abejo, panašūs judėjimai ją destabilizavo ir parengė dirvą Lietuvos persitvarkymo sąjūdžiui, Estijos ir Latvijos liaudies frontams bei panašioms judėjimams kitose imperijos vietose.